

Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak

Alp Yücel Kaya, Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0003-2055-5073,
e-posta: alp.yucel.kaya@ege.edu.tr

Özet

12 Ağustos 2018'de vefat eden Samir Amin, Marksist ekonomi politiğin önde gelen isimlerindendi. Çalışmalarının odak noktası kapitalizmin, "bütünyle dünyanın hali"nin, eleştirisiydi. II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin "çevre" ülkelere etkisini Marksist perspektifte ele alan ilk kapsamlı incelemeler ondan geldi; çalışmaları "çevre" ülke üniversitelerinde birçok nesli etkiledi ve tartışıldı. Sosyal bilimlere önemli bir damga vuran Amin, Türkiye'de 1970'ler ve 1980'lerde güncel siyaset bağlamına da oturan iktisat tarihi tartışmalarının kaçınılmaz kaynağı oldu. 1990'lı yıllarda iktisat tarihi de tartışmaları da akademik ve siyasi gündemden düşse de giderek daha fazla çalışması Türkçeye çevrildi. Makale Amin'in çalışmalarının Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihine yansımalarını, iktisat tarihinin ve kuramsal tartışmaların gözde olduğu 1970'ler ve 1980'lerdeki etkisi bağlamında değerlendirmeyi amaçlıyor. Bunun için ilk önce Amin'in araştırma gündemini özetlenecek, sonrasında çalışmalarının Türkiye ile kesişme noktalarını (çeviri makaleler ve kitaplar ile insanlar bağlamında) gözden geçirilecek. Amin'le kesişmeler sıralandıktan sonra, çalışmalarının Türkiye'de iktisat tarihi yazıcılığına etkileri değerlendirilecek. Bunu da tartışma alanları yarattığı ölçüde, etkili olduğu kadar etkisiz olduğu noktaları da öne çıkararak, yapmayı hedefliyor. Bu çerçevede, Türkiye iktisat tarihi yazımını meşgul eden, Amin'in de araştırma gündeminde öne çıkan üç büyük başlığa odaklanıyor: azgelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi.

İlk başlıkta, Amin'in kuramsal çerçevesinin, dünya sistemi analizi eşliğinde, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk ve Fikret Başkaya'nın çalışmalarıyla (farklı derecelerde de olsa) Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazımına yansıdığı görülüyor; ikinci başlık altında Amin'in literatüre özgün, hatta oldukça ayrık, katkısını göz önüne alınca, Türkiye'deki çalışmaların da literatüre oldukça özgün katkı sundukları gözlemleniyor; üçüncü başlıkta ise, Amin ve Korkut Boratav'ın çalışmalarının birbirinden bağımsız gelişerek evrensel boyutta özgün katkılar sundukları tespit ediliyor.

Anahtar Sözcükler: Samir Amin, iktisat tarihi, emperyalizm, üretim tarzları, küçük meta üretimi.

Reappraisal of Debates in Economic History in Turkey after Samir Amin

Abstract

Samir Amin who passed away on the 12th of August 2018 was one of the leading figures of Marxist political economy. A criticism of capitalism, or of “the condition of the world in its totality”, occupied the core of his works. After the World War II, first comprehensive investigations from a Marxist perspective examining impact of capitalism on the peripheral countries came from him. His works were widely discussed and influenced many generations studying at the universities of the periphery. Amin who had an important imprint on the research agenda of social sciences was an unavoidable reference in the debates of economic history that had also their place within the political context in Turkey of 1970s and 1980s. Even if economic history and its debates lost their privileged place in the academic and political agendas in the 1990s, his works continued to be translated more and more in Turkish thereafter. This article aims to evaluate echoes of Amin’s works in the literature of Ottoman and Turkey’s economic history during 1970s and 1980s when economic history and conceptual debates were in their heyday. The article will first summarize Amin’s research agenda; then, going through Turkish translations of his articles and books, scrutinize on the intersections of his agenda and that of scholars in Turkey and finally evaluate his intellectual impact on the economic history writing in Turkey. It will accomplish this task as far as his works contributed to the leading debates and therefore highlight his impact as well as his non-impact in the literature in question. In this context, it will focus on three big themes occupying central place not only in the research agenda of Turkey’s economic history but also in that of Amin: underdevelopment and imperialism; mode of production and social formations; peasantry and small commodity production. On the first subject, the article observes that Amin’s theoretical framework was reflected, in company with the world-system analysis, to the Ottoman and Turkey’s economic history through the research of Çağlar Keyder, Sevket Pamuk and Fikret Baskaya (albeit in varying degrees). On the second theme, taking into consideration Amin’s original, and even eccentric, contribution to the literature, it is possible to notice original contributions of research taking place in Turkey. On the third theme, the article discerns that, as works of Amin and Korkut Boratav developed independently from each other, they both offered original and universal contributions to the scholarly work on economic history.

Keywords: Samir Amin, economic history, imperialism, mode of production, petty commodity production.

Giriş

Samir Amin 12 Ağustos 2018’de vefat etti. Marksist ekonomi politiğin önde gelen isimlerinden biri olan Amin’in çalışmalarının odak noktası kapitalizmin, “bütünüyle dünyanın hali”nin, eleştirisiydi (Boratav, 2018). II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin “çevre” ülkelere etkisini Marksist perspektifte ele alan ilk kapsamlı incelemeler ondan geldi; çalışmaları “çevre” ülke üniversitelerinde birçok nesli etkiledi ve tartışıldı (RFI, 2018). Türkiye’de de durum farklı değildi, özellikle 1970’ler ve 1980’lerde güncel siyaset bağlamına da oturan iktisat tarihi tartışmalarının kaçınılmaz kaynağı Amin oldu. 1990’lı yıllarda iktisat tarihi de tartışmaları da gündemden düşse de giderek daha fazla çalışması Türkçe’ye çevrildi. Ölümü sonrası kendisi ve çalışmalarını ele alan kapsamlı değerlendirmeler hem Türkiye’de hem de dünyada yayımlandı (Başkaya, 2018a; Boratav, 2018; Kozanoğlu, 2018; Savran, 2018; Oyan, 2018; Azikiwe, 2018; Chandrasekhar, 2018; Ghosh, 2018; Monthly Review, 2018; Patnaik, 2018; Wallerstein, 2018), biz ise bu yazıda Amin’in çalışmalarının Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihine yansımalarını, iktisat tarihinin ve kuramsal tartışmaların gözde olduğu 1970’ler ve 1980’lerde izini sürmek, etkisini değerlendirmek istiyoruz. Bunun için ilk önce Amin’in araştırma gündemini özetlemeye çalışacağız. Sonrasında çalışmalarının Türkiye ile kesişme noktalarını (çeviri makaleler ve kitaplar ile insanlar bağlamında) gözden geçireceğiz. Amin’le kesişmeleri sıraladıktan sonra, çalışmalarının Türkiye’de iktisat tarihi yazıcılığına etkilerini değerlendirmeye geçeceğiz, bunu da tartışma alanları yarattığı ölçüde, etkili olduğu kadar etkisiz olduğu noktaları da öne çıkararak, yapacağız. Bu şekilde Türkiye iktisat tarihi yazımını meşgul eden üç büyük başlık ortaya çıkacaktır ki bu başlıklar aslında Amin’in araştırma gündeminde de öne çıkan başlıklardır: az gelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi. Sonuç bölümünde, Amin’in çalışmaları penceresinden yansıyanlar ışığında 1970 ve 1980’lerde Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazınının genel bir değerlendirmesini yapacağız.

Araştırma Gündemi

İlk önce Samir Amin’in çalışmalarını ve genel çerçevesini özetlemeye çalışalım. Amin, *Pre-Kapitalist Ekonomilerde Uluslararası Entegrasyonun Yapısal Etkileri: Ekonomilerin Azgelişmişliğine Yol Açan Mekanizmalar Üzerinde Teorik Bir İnceleme* başlıklı doktora tezini 1957’de savundu (Amin, 1957). 1960’larda Mali, Gine, Gana, Mağrip, Fildişi Sahilleri, Kongo, Senegal ve Dahomey’de kalkınma ve kapitalizmin etkileri üzerine farklı monografi çalışmaları yayımladıktan sonra tez çalışması ile birlikte ortaya koyduğu sorunsalı (eşitsiz gelişme, çevrede toplumsal formasyonlar ve kapitalizmin gelişimi) *Dünya Ölçeğinde*

Birikim: Azgelişmişlik Teorisinin Eleştirisi başlıklı kitapta ele alarak 1970’te Fransızca, 1974’te İngilizce yayımlandı (Amin, 1970a). Bu çalışmadaki bazı konuları (pre-kapitalist toplumsal formasyonlar, kapitalist üretim tarzı, bağımlılık, azgelişmişliğin gelişimi, güncel çevre toplumsal formasyonları) tarihsel perspektifi genişleterek daha derinlemesine ele aldığı diğer çalışması ise *Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizminde Toplumsal Formasyonlar Üzerine Deneme* 1973’te Fransızca, 1976’da İngilizce, 1992’de Türkçe yayımlandı (Amin, 1992). Kostas Vergopoulos ile yazdığı, diğer dillere pek çevrilmeyen, *Köylü Sorunu ve Kapitalizm* 1974’te (Amin ve Vergopoulos, 1974), Vergopoulos’un yazdığı, Amin’in de pre-kapitalist formasyonları değerlendirerek makale boyutunda bir önsözle destek verdiği *Çarpık Kapitalizm ve Yeni Tarım Sorunu: Çağdaş Yunanistan Örneği* kitabı 1977’de yayımlandı (Vergopoulos, 1977). Her iki kitap da 1970’lerin köylülük/tarım sorunu tartışmalarına küçük meta üretimi ve çarpık kapitalizm vurgusu ile kritik müdahaleler oldular. Amin’in daha sonra yayımladığı sayısız makale ve kitabın bu kitaplarda yer alan sorunsalların güncel siyasi ve iktisadi gelişmeler bağlamında yeniden değerlendirilmesini içerdiğini söylemek hatalı olmasa gerek.

Korkut Boratav’a göre Amin’in “ihtiraslı” araştırma gündemi üç akımın kesişiminde yer alır: *Monthly Review* çevresinde temsil edilen emperyalizm kuramı; Raul Prebisch ve Andre Gunder Frank tarafından temsil edilen bağımlılık kuramı; Immanuel Wallerstein ve Giovanni Arrighi tarafından temsil edilen Dünya Sistemi Okulu (Boratav, 2018). Kesişim kümelerini çeşitlendirecek olursak, dünya kapitalist sisteminin bunalımı ve toplumsal çalkantılarını kendine dert edinerek *Dynamics of Global Crisis* (1982) ve *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System* (1990) başlıklı ortak kitapların yazarları olarak Amin, Wallerstein, Frank ve Arrighi’den oluşan, Amin’in tabiriyle, “dörtlü çete” ilk önce gelir (Amin vd., 1982, 1990). Çevre ülkelerde çarpık ve bağımlı bir kapitalizmin geliştiğini vurgulayan azgelişmişlik teorileri bağlamında bir başka dörtlü Wallerstein, (Arghiri) Emmanuel, Frank ve Amin’den oluşur (Savran, 1986). Eşitsiz mübadele yaklaşımları bağlamında akla gelecek üç isim ise eşitsiz mübadeleyi ücret farklılıklarına dayandıran Emmanuel ve Amin ile üretkenlik farklılıklarına dayandıran Mandel’dir (Satlıgan, 2014). Kapitalizmin analizi ve bunun siyasi önerileri bağlamında, Sungur Savran’a göre, Mandel, Amin’in rakibi, (Paul) Sweezy ise arkadaşıdır (Savran, 2018); “dörtlü çete”nin kapitalizme dair ortak dertlerine rağmen aralarındaki görüş farklılıkları göz ardı edilemez, ama Wallerstein kendine en yakın olarak Amin’i görmektedir (Wallerstein, 2018).

Türkiye'ye Yansımaları: Makaleler, Kitaplar, İnsanlar

Amin'in çalışmalarının Türkiye'deki yansımalarına bakarsak, makale ve kitap çevirilerinin 1980'lerle başladığı, 1990'larla artıp, 2000'li yıllarda ise ivme kazandığı görülüyor. Yalnızca 1980'lerde çıkan makaleler ve 1990'ların başındaki çıkan üç temel kitabını listeleyecek olursak:

- Amin S (1984). A.G. Frank ve Kriz. *Yapıt*, 1984, (7), 66-72;
- Amin S (1984). A Note on the Concept of Delinking. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Fikret Şenses (der), *Special Issue on Development Economics*, 11(1-2), 225-232;
- Amin S (1984). Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk. İçinde: S Amin vd. (der.), *Genel Bunalımın Dinamikleri*. Çev. F Akar, İstanbul: Belge Yayınları;
- Amin S (1987). İslam Radikalizminde Bir Ekonomi Politik Var mı?. *Mülkiye Dergisi*, 11(86), 71-78;
- Amin S (1991). *Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizmi Toplumsal Kuruluşları Üzerine Bir Deneme*. Çev. A Kotil, İstanbul: Arba Yayınları;
- Amin S (1992). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları;
- Amin S (1993). *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*. Çev. M Sert, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Burada listeleyemediğimiz diğer makaleleri çoğunlukla Bilim ve Ütopya, Mülkiye Dergisi, Özgür Üniversite Forumu, sendika.org sitesi ve Monthly Review Türkiye'de, kitapları ise 1990'lı ve 2000'li yıllarda çoğunlukla Kaynak Yayınları ile Özgür Üniversite/Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınlarından, 2010'lu yıllarda ise Yordam Yayınları'ndan çıkmıştır.

Aslında Türkiye üzerine çalışan sosyal bilimcilerin Amin ile tanışıklığı çeviriler öncesi döneme uzanır. 1967'de SOAS (Londra)'da yapılan "Orta-Doğu İktisat Tarihi Konferansı"na İstanbul'dan katılan Ömer Lütfi Barkan ve Halil Sahillioğlu ile Ankara'dan katılan Halil İnalçık, konferansın 1970'te basılacak kitabında birlikte yer aldıklarına göre, Dakar'dan katılan Samir Amin'in "1952'den 1967'ye Mısır'da İktisadi Kalkınmanın Finansman Yapısının Evrimi" başlıklı bildirisini dinlemiş olmalılar (Amin, 1970b). Ama Amin'in bu çalışmasının kuramsal değil olgusal özelliklerin ve niceliksel analizin ön planda olduğu, daha çok kalkınma literatürü bağlamında değerlendirilebilecek bir makale olduğunu da belirtmek gerek. Annales Okulu ve Fernand Braudel'in analizine hiç de yabancı olmayan bu

üç Osmanlı iktisat tarihçisi, Braudel'in kuramsal akrabası sayılabilecek Amin'in pek de garipsemeyecekleri (ama benimsemeyecekleri) Marksist perspektifini ve 1970'lerde yayınlara yansıyacak kuramsal katkılarını Londra'daki bu toplantıda, en azından sunuş bölümünde, pek görmemiş olmalıdır.

1970'de Tilburg Üniversitesi'nde düzenlenen "1970'lerde Kapitalizm" kongresine dinleyici olarak katılan doktora öğrencisi Fikret Başkaya için ise böyle bir şey söz konusu değildir. Kongrenin bir sene sonrasında derlenen bildiri kitabına bakılınca Marksist ekonomi politiğin en ünlü temsilcilerinin orada olduğu görülmektedir: E. Mandel, E. Altvater, J. Valier, R. Rowthorn, M. Dobb, T. Dos Santos, M. De Cecco, R. D. Wolff, A. Gorz, B. Sutcliffe (Walkenbach ve Zeitinger, 1971). Amin'in bildirisi kongre kitabında yer almamış, ama Başkaya'yı doktorasını hazırladığı Paris'e dönüşünde aynı yıl yayımlanmış olan *Dünya Ölçeğinde Birikim* adlı kitabını satın almaya sevk etmiştir: "bir solukta okuyup-bitirmiştım... Birikim, beni en çok etkileyen kitaplardan biri oldu... Dostluğumuz ondan sonra hep devam etti. Birçok uluslararası etkinlikte, konferans, sempozyum, kollokyum'da birlikte olduk... Yazdığı yazıları bana iletme inceliğini gösterdi hep..." (Başkaya, 2018b).

Tespit edebildiğimiz diğer karşılaşma ise 1983'te Napoli'de düzenlenen "Akdeniz Bölgesi İçin Alternatif Kalkınma Stratejileri Konferansı"dır (Boratav, 2018; *Yapıt*, 1984: 92-94). Davetliler arasında Paris'ten Yıldız Sertel, Türkiye'de üniversiteden uzaklaştırılmalarıyla Amin'in dayanışma gösterdiği Korkut Boratav, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder ve Asaf Savaş Akat vardır. Boratav'ın Amin'le kurduğu dostluk sonrasında da devam edecek, ayrıca toplantıda Arrighi ile kurduğu bağlantı, 1984-1986 arası Zimbabwe Harare Üniversitesi'nde çalışmasını mümkün kılacaktır (Güldağ ve Ekinci, 2010: 217-219).

1970'ler ve 1980'lerde bilgimiz dâhilinde olmayan başka uluslararası toplantılarda Amin'in Türkiyeli sosyal bilimcilerle denk gelmiş olma ihtimali var, ama Amin ile yolları kesişmede daha şanslı olanlar 1970'li yıllarda Paris'te doktorasını yapan Türkiye'den öğrencilerdir. Bu noktada yakın bir çalışma arkadaşının, Kostas Vergopoulos'un aracı rolünün de altı çizilmeli. Yolu Amin'le kesişenlerden ilki *Türkiye Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi* başlıklı doktora tezini hazırlayan Oğuz Oyan'dır (Oyan, 1978), ama yaklaşım olarak uyumsuz konumdadırlar. Oyan, tez hocası Hubert Brochier'nin Kostas Vergopoulos'u "Osmanlı tarımıyla daha bilgili olması bakımından" yardımcı danışman olarak 'atamasıyla' dolaylı yoldan Amin'in eserleriyle diyaloga girmek zorunda kalmıştır; oysa Amin'in haraççı üretim tarzı yaklaşımı, aynı Asya üretim tarzı gibi, tam da onun Osmanlı toplumunu feodal üretim tarzı bağlamında ele alan tezinde eleştirdiği bir yaklaşımdır. Ayrıca, Amin ve Vergopoulos'un büyük işletmelerin

çözülmesiyle küçük meta üretimine dayalı çarpık kapitalizmi vurgulayan analizlerine karşı küçük meta üretimi ile sermaye yoğunlaşmasının kapitalist tarımda eşanlı gözleendiğini de savlamaktadır (Oyan, 2016: 12-13).

Oyan'ın aksine Seyfettin Gürsel'in tezi ise, pre-kapitalist üretim tarzlarını haraççı üretim tarzı üst başlığında değerlendiren, kapitalist üretim tarzının yayılmasıyla çevreleşen toplumsal formasyonlara dikkat kesilen Amin'in çalışmalarına, başlığıyla, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında bir atıf gibidir: *Haraççı Bir Formasyondan Çevresel Bir Formasyona: Osmanlı İmparatorluğu Örneği* (Gürsel, 1979). Zaten Vergopoulos da tez jüri üyesidir. Tezinin kuramsal çerçevesinde Amin'den faydalanan bir başka isim Yıldız Sertel'dir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de "çarpık ve bağımlı kapitalist gelişme" bağlamında emekçi göçünü inceleyen *Ekonomik Kriz ve Türk Göçü (Fransa'ya Türk Göçü)* başlıklı tezi Vergopoulos danışmanlığında hazırlamış (Sertel, 1985), tezin *Kuzey-Güney, Kriz ve Göç* başlığıyla kitaplaşmasına Amin bir önsöz ile katkı koymuştur (Sertel,1987).

Az gelişmişlik ve Emperyalizm

1970'li yıllarda bu başlık altında öne çıkan yayın Orhan Kurmuş'un *Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş'i*dir (Kurmuş, 1974). Kitap klasik emperyalizm kuramları (özellikle Lenin) bağlamında bir iktisat tarihi araştırmasıdır. Diğer taraftan 1960'larla birlikte güncel gelişmeler ışığında ortaya çıkan yeni emperyalizm kuramları da Türkiye bağlamında etkili olmaya başlamıştır. Bu çerçevede Türkiye'de 1970'lere damga vuran asıl isim Immanuel Wallerstein'dır, kısmen de Andre Gunder Frank. Atilla Aksoy'un 1975'te yayımlanan *Az gelişmişlik ve Emperyalizm* derlemesi Frank'ı dönemin diğer önemli yeni emperyalizm kuramcılarıyla (C. Bettelheim, A. Emmanuel, E. Laclau, G. Pilling, H. Magdoff, T. Dos Santos, P. Florian, T. Szentos) Türkiye'deki okuyucuyla tanıştırmıştır (Frank, 1975). Buna rağmen ODTÜ Gelişme Dergisi'nin 1976'daki "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" başlıklı özel sayısının (Çağlar Keyder ve Korkut Boratav gibi isimleri içermesine rağmen) bu tür yeni kuramsal referanslardan tamamen uzak olduğu görülmektedir. 1977'de Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* kongresinde Wallerstein "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research" başlıklı bildiriye Osmanlı tarihçilerinin dikkatine, bizzat kendisi, sunmuştur (Wallerstein, 1980). Diğer taraftan 1977'de çıkmaya başlayan *Toplum ve Bilim* Dergisi Wallerstein'ın çalışmalarının tartışılması ve Osmanlı ve Türkiye'ye uyarlanması açısından etkili olmuştur. 1977'de hem *Toplum ve Bilim* Dergisi'nin hem de Fernand Braudel Center'in *Review* dergisinin 1. sayısında yayımlanan Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder'in "Agenda for Ottoman History"/"Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı:

Bir Öneri” makaleleri yeni tarih yazımı paradigmasını üretim tarzlarının morfolojisinde L. Althusser ve E. Balibar’a, merkez ve çevre kavramlarında Frank’a, inceleme birimi olarak dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi tanımlarında Wallerstein’a atıfla tanımlamaktadırlar (İslamoğlu ve Keyder, 1977a, 1977b). 1983’te *Toplum ve Bilim* dergisinin 23. sayısında Wallerstein’ın Reşat Kasaba ve Hale Decdeli ile ortak yazdıkları “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi” makalesi yer almaktadır. 1987’de Huricihan İslamoğlu-İnan’ın bu yeni perspektifle ortaya çıkan yeni araştırmaları derlediği *The Ottoman Empire and the World Economy* kitabının temel referansı da Wallerstein’dır (İslamoğlu-İnan, 1987). İktisat tarihi çalışmalarının kuramsal dayanakları Wallerstein ve Frank olunca, eleştirel yaklaşımlar da bu ikilinin yaklaşımına odaklanmışlardır. 1975’te *Birikim Dergisi* (eski serisinin) ilk sayısında (yukarıda adı geçen Aksoy derlemesinde de) Frank’ı eleştiren temel metinlerden biri olan Ernesto Laclau’nun makalesini yayımlamıştır (Laclau, 1975). 1970’lerin sonu ve 1980’lerin başında Haldun Gülalp’ın yeni emperyalizm kuramlarını değerlendiren ilk dönem çalışmaları temelde Wallerstein ve Frank eleştirisi üzerine kuruludur (Gülalp, 1979, 1986, 1987). 1984’de Ahmet İnsel doğrudan hedefe Wallerstein’ın ekonomist tarih anlayışını alır ve eleştirir (İnsel, 1984); 2002’de Bağımlılık Kuramı ve Dünya Sistemi Analizi’nin Osmanlı-Türkiye tarihi çalışmaları bağlamında eleştirisini ortaya koyan Asım Karaömerlioğlu da hedefine Wallerstein ve Frank’ı almıştır (Karaömerlioğlu, 2002).

Buna karşın Amin’in 1980’lerin başında yayımlanmış, hala sosyal bilimlerde araştırmalarında etkili, iki önemli araştırmada temel referanslardan biri olduğu görülür. Bunlar Keyder ve Pamuk’un doktora tezi çalışmalarıdır. Çağlar Keyder’in Türkiye’nin çevresel kapitalist gelişmesini incelediği tez çalışmasının 1982’deki kitaplaşmış hali *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*’un kuramsal girişi şu tespitle başlar:

Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının incelenmesi, kapitalizmin dönüşüme uğrattığı özgül toplumsal formasyonlar üzerinde yapılan tarihi araştırmalar ve dünya kapitalist gelişmesini bir bütün olarak ele almaya yönelik teorik çabalar, dış dinamiğin etkisi altında gelişen kapitalizmin ortaya çıkardığı sorunlara yaklaşma olanağını arttırdı (Keyder, 1993: 1).

Cümlelerin ilk dipnotu Amin’in *Eşitsiz Gelişme* atfı ile başlar, Perry Anderson, Barry Hindess ve Paul Hirst, Immanuel Wallerstein ve Barbara Bradby ile devam eder. Aslında Amin’in çalışmasının içerik açısından diğer atıfların içeriğini de kapsama iddiasında olduğu düşünülürse ilk sıranın Amin’e verilmesi, bu perspektif dahilinde çok da şaşırtıcı değildir. Kuramsal girişin ikinci paragrafı analizin temelinde *Dünya Ölçeğinde Birikim* referansı ile Amin tercihi konusunda

nettir: sermayenin kar arayışında faaliyet alanını genişletmesi, geleneksel ekonomilere nüfuzu, dünya pazarının genişlemesi, yeni uzmanlaşmaların ortaya çıkışı çerçevesinde sermaye birikiminin uygun analiz birimi çevreyi de içerecek şekilde hiyerarşileşmiş kapitalist pazar olacaktır; “dünya ölçeğinde birikim’ sermayenin bu hiyerarşik çerçeveyi kar oranını yükseltme yönünde kullanabilmesi demektir” (Keyder, 1993: 1-2).

Aynı şekilde Şevket Pamuk’un “kapitalist olmayan bir üretim tarzının egemen olduğu Osmanlı toplumsal kuruluşunu dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecini” açıklayan, “çevreleşme”yi inceleyen doktora tezi çalışmasının 1984’te kitaplaşmış hali *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*’ün kuramsal çerçevesini oluşturan klasik emperyalizm kuramları kadar, “1960’lardan sonra gelişen ve çevre-merkez kavramlarını kullanan dünya sistemi yaklaşımı ile değişik üretim tarzlarının eklemlenmelerine ilişkin tartışmalar”dır (Pamuk, 1994: 1). İlk çerçevenin referansı Luxemburg iken, ikincinin referansları sırasıyla Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Barbara Bradby, Doug McEachern, Aidan Foster-Carter’dır. Amin’e yapılan doğrudan gönderme, tezde de incelenecek olan “merkez ve çevre arasındaki eşitsiz ilişkilerin sonucu merkeze artı-değer aktarılması” olarak tanımlanan “sermayesizleşme” dolayımıdır (Pamuk, 1994: 5-6).

Keyder ve Pamuk’un çalışmalarıyla birlikte Amin’in geliştirdiği perspektifin hakim olduğu bir diğer çalışma Fikret Başkaya’nın 1986 tarihli *Az gelişmişliğin Sürekliliği* kitabıdır. Kitabın içinde Amin ve Frank’a bol sayıda kuramsal ve olgusal atıf vardır, ama sonuç bölümünün ilk cümleleri aslında Amin’in çalışmalarının çerçevesini sunmaktadır:

Kapitalist üretim tarzı, bir sömürü metabolizması şeklinde gelişiyor. Gelişip yayıldıkça, henüz kapitalist üretim tarzını tanımayan pre-kapitalist sosyo-ekonomik formasyonları etkisi altına alıyor. İşte az gelişmişlik, bu yayılmanın bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. İşleyişin sömürü metabolizmasına dayanması eşitsiz bir gelişmeye neden oluyor ve hiyerarşik bir yapıyı ortaya çıkarıyor... Kapitalist yayılma ve genişleme sonucu kapitalizmin etkisi altına girerek “az gelişmişleşen” ülkelerdeki özerk sosyo-ekonomik yapılar çarpıtılıyor. Ekonomi kendi bütünlüğünü ve tutarlılığını yitiriyor. Dışa dönük ve dışarıdaki gelişmelerden etkilenebilir, kolaylıkla yara alabilir bir konuma geliyor (Başkaya, 1991: 171-172).

Amin’in yaklaşımını benimseyen çalışmaları böyle sıraladıktan sonra, Amin’in yaklaşımının yarattığı tartışmalarını sürelim. Yukarıda anılan Gülalp’in, İnsel’in ve Karaömerlioğlu’nun Frank ve Wallerstein’a eleştirel yaklaşımları, Türkiye bağlamındaki ortaya konmuş benzer çalışmalara gelince sessiz kalmaktadır.

Kendini yalnızca Wallerstein'in eleştirisi ile sınırlayan İnel'in makalesini bir kenara koyarsak diğer iki çalışmada, örneğin Keyder, Pamuk ve Başkaya'ya yönelik, en azından ilk ikisinin de ana referanslarından olan Wallerstein bağlamında, herhangi bir eleştiri geliştirilmemektedir. Hatta Türkiye bağlamından çıkarak formüle edilen eleştirel yaklaşım Keyder ve Pamuk'un tezlerindeki olgularla bina edilmektedir. Tabi bu büyük bir ihtimalle Gülalp ve Karaömerlioğlu'nun Amin eleştirisi geliştirmediklerinden ve Keyder ve Pamuk'un ana referansının Amin olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan, Nadir Özbek 2003 yılında *Toplum ve Bilim* dergisinde yayımladığı değerlendirme yazısında kapsamlı, neredeyse retrospektif, bir Keyder eleştirisi getirmektedir (Özbek, 2003). Ama Özbek, Keyder'in kapitalizmin gecikmişliği veya az gelişmişliği meselesini soyut ve normatif bir analiz dahilinde tartıştığına dair eleştirisini temel referanslarına (Amin, Wallerstein, vd.) değinmeden ortaya koymaktadır. Özetle Türkiye'de yapılan eleştirel çalışmalar Amin'in çevresinde dolansa da bizi Amin tartışmasına götürmemektedir. Diğer taraftan, Keyder, Pamuk ve Başkaya'nın çalışmalarına doğrudan bir eleştiri sunmasa da Sungur Savran, Amin eleştirisini Frank-Amin-Emmanuel-Wallerstein hattının ortak eleştirisi bağlamında *11. Tez* dergisinin 1986'da çıkan üçüncü sayısında (Robert Brenner ve Haldun Gülalp'in Frank ve Wallerstein eleştirisi üzerine bina olan makaleleri ile birlikte) (Gülalp, 1986; Brenner, 1986) ortaya koymuştur (Savran, 1986). Bu; Keyder, Pamuk ve Başkaya'nın da dolaylı bir eleştirisi olarak düşünülebilir. Savran'ın birinci eleştiri noktası, dünya ekonomisinde tek yönlü, merkez ülkelerden çevre ülkelere, bir belirlenim ilişkisinin vurgulanarak sınıf çelişkilerinin ve mücadelelerinin göz ardı edilmesidir; ikincisi, geçiş kategorisinin elenerek az gelişmiş toplumların dinamizminin inceleme dışı bırakılmasıdır; üçüncüsü, özellikle Amin'e yapılan atıflarla, kapitalizmin ideal-çarpık ayrımı bağlamında incelenerek, az gelişmiş coğrafyalarda ulusal bir kapitalizmin savunulmasıdır. Haldun Gülalp de, 1987'de *Capital & Class* dergisinde yayımladığı makalesinde, (Türkiye bağlamını ele almandan) kapitalizmin az gelişmişliği yarattığını savunan Amin ile emperyalizmin kapitalist gelişmeye yol açtığını ileri süren Bill Warren'ın çatışan kuramlarını değerlendirerek eleştirmiştir (Gülalp, 1986b). Ana vurgu, her iki analizin de sınıf mücadelesini dışlamasıdır. Hatta Amin'in analizinde kapitalizm, sermaye-emek çatışmasını değil merkez-çevre dengesizliğini ortaya koyarak bir üretim tarzı olmaktan da çıkmaktadır; kapitalizmin kalkınmacı evrimi, dünya ekonomisi ve uluslararası işbölümünün sınıf çatışmaları temelinde dönemselleştirmesini dışlayarak tarihsiz (*ahistorical*) bir çerçeveye sunmaktadır.

Üretim Tarzları ve Toplumsal Formasyonlar

Türkiye'de üretim tarzı tartışmaları 1960'lar ve 1970'lere damgasını vurmuştur, Sencer Divitçioğlu'nun Asya Tipi Üretim Tarzı, Behice Boran'ın Feodalizm, Stefan Yerasimos'un Asya Tipi ile Feodal üretim tarzlarının mücadelesi

üzerinden Osmanlı toplumsal formasyonlarını incelemeleri, Korkut Boratav ile Muzaffer Erdost arasındaki Türkiye toplumunun feodal mi kapitalist mi olduğuna dair tarımsal yapılar üzerine tartışmaları bu çerçevede ilk akla gelen örneklerdir. Bu tartışmalar 19. yüzyılda emperyalizmin etkilerini ya da yarı-sömürgeleşmeyi ya da dünya sistemiyle bütünleşme sonucu çevreleşmeyi öne çıkaran incelemelerle de örtüşmektedir. Bu bağlamda pre-kapitalist toplumsal formasyonlarda (“bazen uygunsuz/yanlış bir şekilde Asya tipi olarak nitelendiren” (Amin, 1970a: 11)) haraççı üretim tarzını bir kural, feodal üretim tarzını da onun altında evrilmiş, “çevre”de konumlanan ve istisnai bir varyant olarak nitelendiren, kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğinde hakim olmasıyla merkezi ve çevresel toplumsal formasyonların oluşumunu inceleyen Amin’in çalışmaları bazı araştırmacıların Osmanlı ve Türkiye toplumlarının tarihini bu yeni bir kuramsal yaklaşım bağlamında değerlendirmelerini de beraberinde getirmiştir.

Çağlar Keyder’in 1976’da yazdığı “Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülmesi” başlıklı makalesi Osmanlı toplumunda hâkim olan Asya tipi üretim tarzının feodal üretim tarzına dönüşümü ile dünya ekonomisine eklenmesini ele almaktadır (Keyder, 1976). Bu makalenin bir sonraki aşaması sayılması gereken İslamoğlu ve Keyder’in 1977’deki “Bir Öneri” makalesi de pre-kapitalist formasyonların çevreleşmesi üzerinedir, ama bu sefer Asya Tipi Üretim Tarzının kapitalist dünya ekonomisinde çevreleşmesi tartışılmaktadır. İlk makale, Asya tipi üretim tarzının feodalizme dönüşümde (Althusser bağlamında) ekonomik düzeye odaklanırken Amin’in *Eşitsiz Gelişme* kitabına (artığın sınıflar arasında paylaşımı konusunda) bir atıfta bulunmaktadır (Keyder, 1976: 181). İslamoğlu ve Keyder’in makalesinde ise hiçbir Amin referansı yoktur, yukarıda belirtildiği gibi temel referanslar Althusser-Balibar, Frank ve Wallerstein’dır, oysa Amin’in *Eşitsiz Gelişme* kitabının tamamı pre-kapitalist formasyonların çevreleşmesi üzerinedir. Aynı şekilde Asaf Savaş Akat (1977)’nin (İslamoğlu ve Keyder makalesi gibi) *Toplum ve Bilim*’in 1. sayısında yayımlanan makalesinde de feodal ve Asya tipi üretim tarzlarını “birbirlerine dönüşme potansiyel çelişkinisi” taşıyarak eş düzeyde yer alan üretim tarzları olarak nitelendirmesi de, tüm makalede olduğu gibi, feodal üretim tarzını haraççı (Asya tipi) üretim tarzının bir varyantı olarak ele alan Amin referansından yoksundur.

Aslında *Toplum ve Bilim* dergisinin sayfalarında Amin eleştirisinin de dahil olabileceği bir tartışmanın ucundan dönülmüştür. Toktamış Ateş’in Dergi’nin 1978’de 4. sayısında yer alan eleştiri yazısı, İslamoğlu ve Keyder’in “Bir Öneri” makalesindeki Osmanlı toplumsal formasyonunda feodalizmin reddi ile Asya tipi üretim tarzı yaklaşımını paylaşmakla birlikte, iki noktada eleştiri getirmektedir: kuramsal olduğu kadar olgusal boyutta Osmanlı tarihi çalışmalarının yetersiz ve yüzeysel kullanımı; kapitalist dünya ekonomisinde çevre kavramı ve

türetilişi ile Osmanlı toplumsal formasyonunun kapitalist dünya ekonomisinde çevreselleşmesi yaklaşımının tartışmalı olması (Ateş, 1978). Ateş, maalesef yazısını birinci başlıkla sınırlandırırken bizi Amin değerlendirmesine de götürecek ikinci başlığı gündem dışı bırakmaktadır (“Fakat biz hiç olmazsa bu yazı çerçevesinde bunun tartışmasına girişmek niyetinde değiliz”) (Ateş, 1978: 96).

Amin’in üretim tarzı tartışmalarına girişi Seyfettin Gürsel aracılığıyla, 1977’de henüz doktora öğrencisi iken *Toplum ve Bilim* dergisinin ikinci sayısında yayımladığı “Tarihi Maddecilik ve Sorunları” makalesi ile olacaktır (Gürsel, 1977). Makale Paris VIII Vincennes Üniversitesi’nde yapılan *Kapitalizm Öncesi Yapılar ve Kültürler* başlıklı toplantının etkisiyle yazılmıştır. Daha önce Türkiye’de yapılmış çalışmalara atıfta/eleştiride bulunmadan René Gallisot ve Samir Amin’in pre-kapitalist toplumların tarihsel gelişimine dair görüşlerini tartışmaktadır. Bu tartışmada toplumların özgünlüklerine vurgu yaparak evrensel sınıflandırmalara mesafe koyan Gallisot tezleri eleştirilerek reddedilirken, Avrupa merkezci yaklaşımları aşarak evrensel özellikler taşıyan üretim tarzı (haraççı üretim tarzı) tartışması yapan Amin’in tezleri, getirilen birkaç eleştiri (geçiş toplumları ve küçük meta üretimi) ile birlikte olumlanmaktadır. Gürsel 1979’da savunduğu, *Haraççı Bir Formasyondan Çevresel Bir Formasyona: Osmanlı İmparatorluğu Örneği* başlıklı doktora tezinde de, (tezi inceleyemediğimizden) başlığından anlaşıldığı kadarıyla, Amin’in haraççı üretim tarzını vurgulayan kuramsal yaklaşımından faydalanmış gözükmektedir. Ama 1987’de tezinin kitaplaştırılmış versiyonunda haraççı üretim tarzı kavramı başlık ve metinden çıkarılmıştır; Amin kaynakçada *Dünya Ölçeğinde Birikim ve Eşitsiz Gelişme* kitapları ile yer alsada metinde bunlara doğrudan bir atıf bulunmamaktadır (Gürsel, 1987). Kitapta, Osmanlı toplumsal formasyonu bağlamında feodal üretim tarzı açıklaması bürokratik bir sınıfla örülmüş merkezi bir devletin varlığı dolayısıyla, Asya tipi üretim tarzı açıklaması da iktisadi ve toplumsal çelişkilerle örülmüş kompleks bir bütün olması dolayısıyla eleştirilmektedir. Gürsel’e göre Osmanlı toplumsal formasyonu için sınıf çatışmaları ve dinamizmi içeren tarımsal-bürokratik toplumsal formasyon kategorisi en uygun olanıdır, 16. yüzyıl itibarıyla söz konusu olan bu formasyonun çevreleşmesidir.

Gürsel’in Amin’in haraççı üretim tarzını Osmanlı toplumsal kuruluşu bağlamında tartışmasının 1988’de Şevket Pamuk’un *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* kitabı çıkana kadar başka olumlu ya da olumsuz bir yansıması olmamıştır (Pamuk, 1993). Pamuk, yaptığı sentez çalışmasında üretim güçlerinin gelişmişlik derecesine bağlı olarak aynı tarihsel zamanı paylaşan feodal ve Asya tipi üretim tarzlarını tartışmaktadır. Asya tipi üretim tarzı Avrupa

dışı toplumlar için önemli ipuçları vermektedir ama ender görülen özellikleri dolayısıyla evrensel bir kategori sunamamaktadır. Karşılaştırmalı bir çerçeve oluşturması ve çözümleme aracı oluşturabilmesi için Pamuk, Amin'in adını zikretmeden, bizim bu metinde "haraççı" üretim tarzı başlığıyla kullandığımız, "vergisel üretim tarzı" kavramını öne sürmektedir (Pamuk, 1993: 19-21). Feodal ve vergisel tipi üretim tarzlarının ortak noktası "aile emeği kullanılarak tarımsal üretimi gerçekleştiren köylülerden ekonomi-dışı güç kullanarak çekilip alınma"sı, farkı ise "tarımsal artığın hangi ekonomi-dışı unsurlar yoluyla [merkezi devlet-vergi; yerel güçler-kira] üreticilerden çekilip alındığı"dır (Pamuk, 1993: 21). Bu bağlamda, Osmanlı iktisadi tarihi ve toplumsal formasyonu dört dönemde incelenir: 13.-15. yüzyıllar arası feodal ve vergisel üretim tarzlarının mücadelesi; 16. yüzyıl vergisel üretim tarzının egemenliği; 16.-19. yüzyıl arası merkezi devlet ile taşra güçlerinin rekabeti çerçevesinde kurulamayan bir üretim tarzı; 19. yüzyıl ve sonrası vergisel üretim tarzının dünya kapitalizmine açılışı (Pamuk, 1993: 22-23).

Aynı yıl, 11. Tez'in 8. Sayısında Oğuz Oyan (1988), Pamuk'un Osmanlı toplumsal formasyonunda üretim tarzı tartışmasını ve vergisel üretim tarzı yaklaşımını eleştiren uzun bir yazı yazar. Eleştiri ilk önce toplumsal formasyon ve üretim tarzı kavramları, daha sonra Amin'in ve Pamuk'un vergisel üretim tarzı yaklaşımına odaklanır, son olarak Osmanlı toplumunu feodal üretim tarzı bağlamında tartışır. Oyan'a göre toplumsal formasyon kavramı "üretici güçlerin birliğini simgeleyen ekonomik temel... [yani] üretim tarzı ile üstyapının somut bir tarihi toplumun bağrında oluşturduğu karmaşık ilişkiler bütünüdür"; bu kavram tarihsel kesintisizlikleri ve kesintileri yansıtan dinamik bir kavramdır, dolayısıyla toplumun formasyon (oluşum) sürecini de ifade etmektedir (Oyan, 1988: 285-286). Bu tanımlama toplumsal formasyonun farklı üretim tarzları ile eklemlenmesini ve bunun çeşitliliklerini incelemeyi mümkün kılar. Diğer taraftan da ekonomik temelin üstyapıyı karşılıklı etkileşim içinde belirlemesinin yaratacağı çeşitliliği anlamayı mümkün kılar. Böylece özgüllükleri sistematik bir inceleme konusu yapmanın yolu açılır. Pamuk'un kullandığı üretim tarzı kavramı ekonomik temelden bağımsız üstyapıya ağırlık vermekte, böyle olunca da Oyan'ın tanımladığı şekliyle, bir toplumsal formasyon kavramına yer kalmamaktadır. Ekonomik temelin belirleyiciliğinin kalmadığı bir anlatıda birçok üretim tarzının bir aradalığı üstyapıyı kaotik bir dünyaya sokup analizi imkansız kılmaktadır. Bu bağlamda, farklı üretim tarzlarının hakim sınıfları arası çatışmalar üretim tarzları arası egemenlik savaşı olarak aktarılmakta, bu da farklı sınıflar arası çatışmaları analiz dışına itmektedir. Özetle vergisel üretim tarzı yaklaşımı ile üstyapı farklılıklarını birleştirici bir kavram altına almak, toplumsal formasyonların özgüllüklerini göz ardı etmeye yol açmaktadır.

Oyan'a göre feodal üretim tarzını vergisel üretim tarzının "çevre"sinde konumlandıran Amin'in 1973 çalışmasındaki Osmanlı toplumu analizi de Pamuk'unkinden farklı bir sonuç vermektedir, Amin'e göre:

Bizans İmparatorluğu ve sonradan onun mirasçısı Osmanlı İmparatorluğu da vergisel sistemin çevresel formasyonlarını – daha doğrusu formasyonlar bütünü – oluştururlar. Gerçekte, vergisel tarz burada tamamlanmış bir şekilde yeşeremiyor. (Amin, 1973: 46'dan aktaran Oyan, 1988: 294)

Buna rağmen, 1977'deki çalışmasında Amin, "Ne Bizans İmparatorluğu ne de izleyicisi Osmanlılar, Batı'nın feodal toplumları gibi örgütlenmemişlerdi" demiş, "Osmanlı vergisel üretim tarzı" kavramını ileri sürer hale gelmiştir (Amin, 1977: 21, 26-27 aktaran Oyan, 1988: 294). Bu tutarsızlığın nedeni Oyan'a göre Amin'in feodal üretim tarzı kavramsallaştırmasında yatmaktadır:

Amin'in kavram sistemi çok gevşek bir şekilde oluşmuş gözükmektedir. Buna bir başka örnek de, feodalleşmeyi ideal modele göre bir sapma olarak tanımlaması (ama "ideal modelin" ne olduğunu tanımlamaması), feodalleşmeyi toplumların sadece çöküş dönemlerinde, merkezi iktidarın zayıflamasıyla ortaya çıkan bir gerileme olarak görmesidir. Bu durumda feodalleşmeyi büyük bir hatayla sadece üstyapıda/siyasal düzeyinde kavramakla kalmamakta, tutarlı bir feodal üretim tarzı yaklaşımına da sahip olmadığını göstermektedir. Partikülarist Osmanlı tarihçilerinin yaptığı da esasen bundan başka bir şey değildir (Oyan, 2018).

Pamuk (1989), Oyan'ın eleştirilerine *11. Tez*'in 9. sayısında cevap vermiştir. Yazı, kapitalizm öncesi toplumlarda iktisadi unsurlarla iktisat dışı unsurların iç içe geçtiğini; iktisadi düzeyin her zaman üstyapının belirleyicisi olduğuna dair basit önermelerin, nedensellik ilişkilerinin karmaşıklığını göz ardı ettiğini vurgulamaktadır. Oyan'ın kapitalizm öncesi toplumları incelerken kullandığı üretim ilişkisi ve üretim tarzı kavramları iktisadi unsurla sınırlıdır, bu durumda feodal üretim tarzının iktisat dışı düzeyleri dışarıda kalmaktadır. Böylece, bir toplumun üretim tarzının feodal olup olmadığını göstermek için üstyapı kurumlarını, devlet ya da mülkiyet ilişkilerini incelemeye gerek kalmamaktadır. Bu halde feodalizm kavramının içi boşalmakta, "feodalizm her şeyi açıklayan ya da hiçbir şeyi açıklamayan bir statüye indirgenmektedir." (Pamuk, 1989: 281-282). Pamuk'a göre, tüm ortaçağ toplumlarını feodal olarak tanımlayınca, sonrasında hakim olan kapitalist üretim tarzını da düşünecek olursak, tarih tüm toplumların izlemesi gereken tek bir çizgiye indirgenmiş olmaktadır ki Pamuk için "bu türden deterministik bir tarih anlayışı" kabul edilemez (Pamuk, 1989: 282):

Yapılması gereken, bir yanda içi boşaltılmamış bir feodalizm kategorisine ve zorunlu aşamalar anlayışına, öte yanda da her kapitalizm öncesi toplumun kendine özgü bir üretim tarzı olduğunu iddia eden görüşlere kaymadan ve çok çizgili bir kapitalizm öncesi tarih anlayışını dışlamayarak, bu toplumların tek bir ortak paydası değil ortak paydalarını yakalamaya çalışmaktır (Pamuk, 1989: 282).

Bu bağlamda “eğer kapitalizm öncesi üretim ilişkisi ve üretim tarzı, ancak ekonomi-dışı unsurları da içeren bir çerçevede tanımlanabiliyorsa, eğer artığın dolaysız üreticilerden çekilip alınması sürecinde farklı ekonomi-dışı unsurlar önem kazanabiliyorsa, bu farklılıkların tümünü bir üretim ilişkisi tanımıyla karşılamak mümkün olmayabilir.” (Pamuk, 1989: 280). Feodal üretim tarzı ile birlikte vergisel üretim tarzının öne sürülmesi bu anlamda karşılaştırmalı tarih incelemeleri için faydalı bir çerçeve sunmaktadır.

Pamuk-Oyan tartışmasının bir başka versiyonu *Journal of Peasant Studies*'de Chris Wickham ile Halil Berktaş arasında aşağı yukarı aynı dönemde yürümüştür (Berktaş, 1987). Chris Wickham, *Past and Present* ve *Journal of Peasant Studies*'de üst üste yayımladığı iki makalede, bir taraftan Asya tipi üretim tarzı kavramının siyasi ve hukuki olanla sınırlı olması ve iktisadi kategoriyi içermekte zorlanmasından dolayı atfedildiği doğu toplumlarını incelemek için yetersiz olması, diğer taraftan feodal üretim tarzı kavramının ise özel adalet-serflik-hizmetlerle sınırlı tutulmasından, Çin ve Roma ya da doğu ile batı arasındaki incelemeler için ortak bir payda sağlaması açısından Amin'in haraççı üretim tarzının çok faydalı bir kavram olduğunu ileri sürmektedir (Wickham, 1984, 1985). Hatta “Doğu'nun Tekilliği” makalesinde Türkiye'yi de tartışmaya dahil etmekte, 11. yüzyıl sonrasında saf bir haraççı toplumu gözlemlemektedir: 15., 17. ve erken 19. yüzyıllarda feodal etmenlerin baskısına rağmen, haraççı üretim tarzı hakimiyetini koruyabilmiştir (Wickham, 1985: 180-181). Bu çerçevede, Wickham kendi analizine en yakın çalışmayı, Amin'e referans vermeyen, İslamoğlu ve Keyder (1977) olarak görmektedir (Wickham, 1985: 192).

Oyan gibi Osmanlı toplumunda feodal üretim tarzının savunucularından Berktaş, Wickham'ın her toplumu bir tanesi hâkim olmak üzere farklı üretim tarzlarının rekabet içerisindeki bir aradalığı olarak gören yaklaşımını reddetmektedir. Bu bağlamda Wickham'ın analizinde rant ve verginin niteliksel olarak farklı artık çekme şekline ve dolayısıyla iki farklı üretim tarzına denk gelmesinin, Amin'den ödünç alarak öne sürdüğü ve analizde her ikisini birleştirici görev görmesi gereken haraççı üretim tarzını tekrar ikiye ayırdığının altını çizmektedir. Buna göre batıda feodal üretim tarzının “vergi tarzı”na üstün gelmesi, doğuda “vergi tarzı”nın üstünlüğü hiçbir zaman feodal tarza kaptırmaması söz konusudur. Ama bu anlatı Berktaş'a göre evrensellik-tikelcilik sorunsalının yalnızca

terimlerini değiştirmektedir, feodal tarz ve vergi tarzı küresel olarak hem doğuda hem de batıda mevcuttur ama Avrupa'ya feodal tarz, doğuya vergi tarzı hükmetmektedir. Bu da aslında eleştirilen Asya tipi üretim tarzının başka bir şekilde, Terence Byres'in altını çizdiği gibi arka kapıdan (Byres, 1985: 14 aktaran Berktaş, 1987: 300), yeniden gündeme sokulmasıdır. Bu yaklaşım 1970'lerde Türkiye'deki Asya tipi üretim tarzı yaklaşımını temsilcileri Akat (1977) ile İslamoğlu ve Keyder (1977)'in yaklaşımları ile örtüşmektedir. Köylülüğün üstünde bireysel derebeylikleri değil kuvvetli devleti gözlemleyerek Asya tipi üretim tarzı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bunun arkasında yatan, üretim tarzının, Etienne Balibar görüşleri doğrultusunda (Balibar, 1972 aktaran Berktaş, 1987: 295), üstyapıyı da dahil edecek şekilde yeniden tanımlanmasıdır. Hatta Wickham hukuki formlar ile gücü de ayrıştırmaktadır; hukuki formlar üstyapıya ait kalırken, güç ilişkileri üretim tarzının bir parçası haline gelmektedir. Bu analiz evrensel doğru bir yönelme içerir ama üstyapıya dolanmış Asyacı tikelciliğinin yükünü taşımaktadır. Tek tarza dayalı evrenselcilikten yola çıkan Wickham iki tarza dayalı tikelciliğin savunmasını yapmaktadır. Berktaş'a göre esas olan köylü artığının yeniden bölüşümü üzerine yönetici sınıflar arası çatışmadır, tarihsel gelişmeler aynı yönetici sınıflar arası güç ilişkilerini yansıtır, her özgül feodal rant ya da vergi karışımı (feodal üretim tarzının sınırlamaları bağlamında) özgül toplumsal, siyasi ve askeri tarihin ürünü olacaktır (Berktaş, 1987: 301-316).

Berktaş-Wickham tartışması sonrasında, özellikle 1990'larla Doğu Bloku'nun çözülmesi ve tarihin sonunun geldiği yanılsamasıyla birlikte, üretim tarzlarına dair tartışmalar bir iki istisna dışında dünyada ve Türkiye'de neredeyse sönümlenmiştir. Osmanlı toplumunu ele alan ilk istisna olarak John Haldon'un çalışmaları gösterilebilir. Suraiya Faroğhi ve Halil Berktaş'ın 1991'de derlediği *Journal of Peasant Studies*'in "Osmanlı Tarihinde Devlet ve Köylüye Yeni Yaklaşımlar" başlıklı özel sayıda Haldon, Osmanlı toplumunu feodal tarz ile nitelendirmiştir ama kendi kullandığı feodal üretim tarzı kavramının Amin'in haraççı üretim tarzı ile, özellikle artık çekim tarzına dair iktisadi ilişki bağlamında, örtüştüğünü de vurgulamıştır (Haldon, 1991). Berktaş'ın yeniden bir tartışma açmadığı bu derleme sonrası, Haldon 1993 ve 2008'de tezini daha açık bir şekilde formüle ederek Anadolu ve Bizans toplumlarını haraççı üretim tarzı altında incelediği kitaplarını yayımlamıştır (Haldon, 1993, 2008).

İkinci istisna, Haldun Gülalp (1991)'in SUNY Binghamton'da 1991'de savunduğu doktora tezidir. 1980'lerde az gelişmişlik ve bağımlılık bağlamında geliştirdiği Amin eleştirisine rağmen, Amin'in tarihsel perspektifteki haraççı üretim tarzı yaklaşımı Osmanlı toplumunu incelemesinde açıklayıcı bir rol üstlenmiştir. Osmanlı toplumunu bir sınıf analizi çerçevesinde değerlendiren

Gülalp, Weberyen terimlerle patrimonyal devletin rasyonel-bürokratik bir devlete dönüşümünü ya da Marksist terimlerle haraççı üretim tarzının dünya kapitalist sistemle bütünleşme sürecinde kapitalist üretim tarzına dönüşümünü sorunsallaştırmaktadır. Her iki kavramsal çerçeveyi paralel kullanması tezin ilginç noktalarından biridir. Her iki istisna birlikte düşünülecek olursa, üretim tarzı tartışmalarının sönümlenme sürecinde, Osmanlı toplumuna dair tartışmanın Türkiye dışına çıktığını söylemek gerekir.

Küçük Meta Üretimi ve Köylülük

Korkut Boratav 1980’de yayımlanan *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* kitabının ilk bölümünde üretim ilişkilerini (köleci; feodal-Asya tipi; küçük meta üretimi; kapitalist) hukuki egemenlik ölçütü (mülkiyet) ve piyasa ölçütü (meta üretimi) ile birlikte ele alarak tartışır (Boratav, 1980). Feodal ve Asya Tipi toplum kategorilerine ise ayrıca odaklanır, vardığı sonuç ikisinin ortak özellikleridir:

Üretim araçları üzerindeki hukukî egemenlik çeşitliliklerine rağmen, ikinci ölçüt (piyasa ölçütü) bakımından ise, köylünün artı-emeğine, örf-adet, hukuk, siyasetle desteklenen cebri bir el koyma olgusunun hem feodal, hem Asya-tipi ilişkilerde ortak olduğunu görüyoruz. Kısacası, bu iki farklı yapı, dolaysız üreticinin durumu bakımından önemli bir fark içermemekte, buna karşılık, artığa el koyan sınıfların konumu bakımından bazı farklılıklar taşımaktadır. Bu türden gerekçelerle bugüne kadar daha çok ayrılıkları tartışılan bu iki üretim biçiminin, aslında, “haraçlık-vergisel” diye nitelendirilebilen daha geniş bir üretim biçiminin kolları olduğunu savunan yeni bir tez geliştirilmektedir (Boratav, 1980: 15).

Son cümleye ait dipnot bizi Amin (1973) *Eşitsiz Gelişme* kitabının ilk bölümüne yönlendirmektedir. Ama Boratav’ın bu kitaptaki sorunsalı üretim tarzları tartışması üzerine kurulu değildir, vurgulamaya çalıştığı esas nokta, üretim tarzlarının bırakın tek bir ölçütü (mülkiyet ölçütü), iki ölçütle (mülkiyet ve piyasa ölçütleri) bile tüm zenginlikleriyle kavranamayabileceğidir. “Bu saptama, az gelişmiş tarım yapıları içinde çok önemli bir yeri olan küçük meta üretimini... kavramaya ve nitelendirmeye çalışırken... önem taşıyacaktır” (Boratav, 1980: 15-16). Küçük meta üretimi aslında Boratav’ın araştırma gündeminde yeni bir kavram değildir, 1969 ve 1970’de yazdığı iki polemik yazıda ve 1972’deki iki makalesi de (Boratav, 1969, 1970, 1972a, 1972b), küçük meta üretiminin, “Türkiye koşullarında egemen üretim biçimi olan kapitalizme tabi, bu anlamda kapitalizmin (ancak, “geri” bir kapitalizmin) parçası olan bir ilişki olduğunu” ileri sürmektedir (Boratav, 1987: 188). Bu süreç Amin tarafından şöyle incelenmektedir:

Tarımın bağımlılaştırılmasının ilk koşulu, egemen sermayenin tarımdaki fiili üretim sürecine müdahalesidir. Bu, sermayenin, tarımsal üretimde kullanılan teçhizat formunda yayılması değildir. Sermaye, besin sanayilerinin ve tarımsal üreticilerle bağlantısı olan ticaret çevrelerindedir. Ürünlerin standartlaştırılması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşme yoluyla, tarım üreticisinin üretim planı bu sermayenin denetimine bağlanır. Üretici, artık, ilk önce istediğini üreten ve daha sonra onun bir bölümünü satan, gerçekten özgür bir meta üreticisi değildir. O, evinde çalışan bir proleterin statüsüne indirgenmiştir. Üretim sürecine bu müdahale, açıkça, sermayenin, bireysel sermayelerin basit toplamı olmadığını gösteriyor. Bundan da öte, sermaye parçalanmış olmaktan daha çok globaldir... Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması ve köylülüğün doğrudan proleterleştirilmesi yolu, kapitalizmin tarımla ilişkilerini geliştirirken izlediği başlıca yolu değil, tersine, oldukça ayrıksı bir çizgidir ve bu çizgi, rantın temsil ettiği kaybı koruduğu ve genellikle güçlendirdiği için, daha pahalıya patlar (Amin, 1992: 106).

Görülüyor ki Boratav'ın 1970'lerin başında oldukça özgün şekilde ortaya koyduğu sorunsal Amin'in sorunsalı ile örtüşmektedir. Ama bu ortak sorunsal her ikisinin de gündeminde birbirlerinden bağımsız ve özgün şartlarda gelişmiş, ancak 1980'de Boratav'ın *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* çalışması ile kesişmiştir. Boratav kitabında haraççı üretim tarzı dışında yürüttüğü tartışmanın birçok noktasında da Amin ve Vergopoulos'un çalışmalarına atıfta bulunmuştur (Boratav, 1980: 97, 103, 114, 143, 155, 163, 166, 169, 170). Yukardaki Amin alıntısı paralelinde Boratav şunları not eder:

... [Köylünün, “aşırı emek” ve “asgarî tüketim”e yönelik davranışsal özellikleri... bir başka ifadeyle küçük meta üretiminin sadece rantı değil, sermayenin ortalama karını da içermeyen fiyatlarla varlığını sürdürebileceği hususu] küçük üreticinin, sadece aile emeğinin yeniden üretilmesini ve maddî üretim giderlerinin karşılanmasını sağlayan fiyatlarla tarım-dışı kesimle mübadele ilişkilerini sürdürebileceğini göstermektedir. Böyle bir durum, üretim araçlarına hukuken sahip olan toprak emekçisinin, fiyat ve bölüşüm ilişkileri bakımından sermayeye karşı fiilen “ev işçisi”, “yarı-proleter” statüye dönüşmesi anlamına gelir. Tarım-dışı kapitalizmin gelişme imkanları bakımından bunun olumlu bir çerçeveye oluşturacağı kuşkusuzdur (Boratav, 1980: 169).

Diğer taraftan, küçük meta üretimi üzerinden köylülük tartışmasının benzer perspektifte Keyder'de, belli farklılıklarla Pamuk'ta da, Amin'e atıf olmadan, 1980'lerde kendini gösterdiğini not etmek gerekiyor. Keyder (1985)'in Michel Gutelman (toprak parçalanması ve rant ödemeleri), Harriet Friedmann (üretim ve toprak mülkiyetinde dünya pazarlarının etkisi) ve Amit Badhuri'nin (borçluluk-

ortaklık ilişkisi) kuramsal katkılarını Türkiye bağlamında tartıştığı küçük meta üretiminin konsolidasyonuna dair temel çalışması 1985'te *Yapıt* dergisinin 11. sayısında yayımlandıktan sonra, Pamuk, derginin 13. sayısında yayımlanan eleştiri yazısında "1850-1950 yılları arasında Anadolu'daki tarımsal yapıların temel özellikleri konusunda Keyder'le aynı bakış açısını paylaş"tığını söyler (Pamuk, 1985: 109). Ama Keyder'in bir taraftan somut verilere dayanmayan ve geçerliliği test edilemeyen bir model geliştirdiğinden, diğer taraftan iktisadi düzleme çok fazla ağırlık vererek sınıf mücadelesinin özgülüğünü, bölgesel farklılıkları ve tarihsel patikaların çeşitliliğini göz ardı ettiğinden dolayı eleştirir. İlginçtir ki derginin aynı sayısında Vergopoulos'un (1985) Yunanistan'da küçük meta üretiminin konsolidasyonunu konu alan makalesi de yayımlanmıştır.

Amin'in çerçevesi ile örtüşen Boratav, Keyder ve Pamuk'un küçük meta üretimi yaklaşımları özel olarak tarım ve köylülük, genel olarak üretim tarzları üzerine tartışma konusu da olmuştur: Boratav ve Muzaffer Erdost'un Türkiye'de tarımın kapitalist mi feodal mi olduğuna dair tartışma 1969'da başlamış, 1970'lere damgasını vurmuş, 1980'lere kadar devam etmiştir (Boratav, 1969, 1970, 1972a, 1972b, 1980, 1987a; Erdost, 1969a, 1969b, 1969c, 1970, 1984), hatta *Journal of Peasant Studies* sayfalarına kadar yansımıştır (Seddon ve Margulies, 1984). Aslında bu tartışma Laclau'nun 1971'de geliştirdiği Frank eleştirisi ve bağlamı ile kısmen örtüşmektedir (Laclau, 1971). Laclau, Latin Amerika tarımında *latifundiaların* dolaşım ilişkileri dolayısıyla dünya kapitalist sisteminin bir parçası ve dolayısıyla kapitalist olduğunu savunan Frank'ı, üretim ilişkilerini göz ardı etmekle eleştirmekte, *latifundialarda* feodal ve köleci üretim tarzlarına özgü iktisat-dışı baskı biçimlerinin geçerli olduğunu savunmaktadır. İlginçtir ki *Birikim Dergisi*, 1975'teki 1. sayısında Laclau'nun Frank eleştirisi üzerine kurulu makalesini "Türkiye'de devrimci hareketi uzun süre iki kampa ayıran 'SD [sosyalist devrim/doğrudan devrim]-MDD [milli demokratik devrim/feodalizmden kapitalizme geçişle aşamalı devrim]' tartışmasının Latin Amerika'daki biçimi" olarak sunmuş (Laclau, 1975: 16); Laclau'nun analizi MDD'yi temsil etmesine rağmen Frank'ın analizinin Türkiye'de karşılığının olmadığını ifade etmiştir (*Birikim*, 1975: 33). Bu gözlemden yola çıkarak, Boratav-Erdost tartışmasının uluslararası tartışmadaki olası (mantıksal olarak) uzantısı Amin-Laclau arasında olmalıdır diyebiliriz.

Boratav-Erdost tartışmasının külleri 1980'lerin ikinci yarısında yeniden alevlenmiştir. Bunda, Zülküf Aydın'ın *11. Tez*'de 1986'da üst üste yayımladığı Boratav eleştirisi de içeren iki makale etkili olmuştur (Aydın, 1986a, 1986b). Sonrasında *11. Tez* sayfalarında Boratav ve Aydın'ın karşılıklı tartışmalarını içeren metinler yayımlanmıştır (Boratav, 1987a, 1987b; Aydın, 1987). Aydın'a göre, Boratav, Amin'le paralel olarak, küçük meta üretimini kapitalist üretim

tarzı ile bütünleşme sürecinde gelişen eklemleme ilişkisi olarak görmektedir. Bu çerçevede üretim sermayenin kontrolü altındadır, köylü de dışa (devlet, tüccar, tefeci) bağımlıdır, eşitsiz değişim sonucu kır kente artık aktarımı yapmaktadır; köylü statik bir durumdadır, sınıfsal farklılaşma da söz konusu değildir. Aydın'ın vurgusu ise, Henri Bernstein ile aynı doğrultuda, sermayenin köylüler üzerindeki kontrolü değişim ilişkileri bağlamında değil üretim ilişkileri bağlamında sağladığı üzerinedir. Boratav'ın, Chayanov kökenli bir yaklaşım çerçevesinde köylü üretimini bir üretim tarzı olarak incelemesini eleştiren Aydın'a karşı, Boratav şu cevabı vermektedir:

Üretim ilişkileri, artı-ürüne dolaysız üreticinin ödenmemiş emeğine el koymanın özel biçimleri ile açıklanır; bu biçimler esasta değişikçe farklı üretim ilişkileri; keza farklı üretim biçimleri ve bu biçimlerin egemenlik derecesine bağlı olarak farklı toplumsal kuruluşlar (Marx'ın örneğine göre köleci veya kapitalist toplum biçimleri) söz konusu olur" (Boratav, 1987a: 187).

Basit meta üretimi, dolaysız üreticiyi (piyasa için üretim yapan köylüyü) tefeci-tüccar (mali-ticari sermaye) ikilisi ile karşıtlık içinde... getiren ve artı-ürünün piyasa ilişkileri içinde ticari kar-faiz biçiminde somutlaştığı bir üretim ilişkisidir (Boratav, 1987a: 188).

"Türkiye tarımına damgasını vuran özelliğin, küçük köylülük ya da küçük meta üreticiliği olduğunu savunan"lara karşı bir diğer eleştiri, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 20. kuruluş yıldönümü vesilesiyle düzenlenen sempozyumda Oya Köymen (1988) tarafından dile getirilmiştir. Köymen, tarımın bu özelliğinin Türkiye'de kapitalizmin tam anlamıyla gelişmesine engel olduğu (çarpık kapitalizmle sonuçlandığı) ya da kapitalist üretim ilişkilerinin gelişme dinamiklerine (proleterleşmeye) karşı direnç gösterdiği görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre, tez çalışmasında Oyan (1978)'in de Amin-Vergopoulos tezine karşı savunduğu gibi, bir taraftan Türkiye ekonomisinde küçük üreticilik (ticaret, sanayi ve tarımda) devam etmektedir ve edecektir, diğer taraftan ise sermaye yoğunlaşmaktadır ve yoğunlaşacaktır, zaten belirleyici konumdadır.

Sonuç

Bu makalede Amin'in çalışma gündemindeki temel konuların Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihine yansımalarını, iktisat tarihinin ve kuramsal tartışmaların gözde olduğu 1970'ler ve 1980'lerde öne çıkan üç başlık çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık: az gelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi.

İlk başlıkta, Amin'in kuramsal çerçevesinin, dünya sistemi analizi eşliğinde, Keyder, Pamuk ve Başkaya'nın çalışmalarıyla (farklı derecelerde de olsa) Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazımına yansıdığı görülüyor. Bu bağlamda ortaya konan eleştirel yaklaşımlar ise ya Amin'i ya da adı geçen yazarları (daha çok Keyder'i) hedef almış, aradaki kuramsal bağı sorunsallaştırarak bir eleştiri geliştirememiştir. Bize göre bu özellik konu etrafından özgün bir tartışmanın önünü tıkamıştır. Buna rağmen, özellikle Pamuk ve Başkaya'nın çalışmalarının dünya sistemi analizinin Wallerstein versiyonunun çevre ülkelerindeki siyasetsiz analizini, büyük ölçüde Amin etkisiyle, devlet ve sınıf mücadelelerini sorunsallaştırarak aşmaya çalıştığını, böylece de dünya sistemi analizine yerelden katkı koyduklarını belirtmek gerekir.

İkinci başlık altında Amin'in literatüre özgün, hatta oldukça ayrık, katkısını göz önüne alınca, Türkiye'deki çalışmaların da literatüre oldukça özgün katkı sunduklarını belirtmek gerekiyor. Gürsel ve Pamuk'un çalışmaları Amin'den esinlenmiştir; akran bir kuramsal atmosferde Keyder-İslamoğlu ve Akat'ın çalışmaları Amin'in kuramsal çerçevesine paralel incelemeler ortaya koymuştur. Bunların eleştirisi Oyan ve Berktaş tarafından aradaki kuramsal geçişleri de ortaya konarak kaleme alınmış, hatta *Journal of Peasant Studies* sayfalarına Wickham ve Haldon gibi uluslararası akademik camiadan diğer araştırmacıları çekerek evrensel boyut kazanmıştır.

Üçüncü başlıkta ise, Amin ve Boratav'ın çalışmalarının birbirinden bağımsız gelişerek evrensel boyutta özgün katkılar sunduklarının altını çizmek gerekiyor. Türkiye bağlamındaki Boratav-Erdost tartışmasının *Journal of Peasant Studies*'de bir makaleye konu olması bunun önemli bir göstergesidir. Hatta bu tartışma üretim tarzları tartışmasında önemli yeri olan Frank-Laclau tartışmasının, olası bir Amin-Laclau versiyonu olarak da özgünlük içerir. Ama tarım sorunu tartışmaları bağlamında küçük meta üretimi/köylülük yaklaşımına karşı sermaye-emek kutuplaşmasını vurgulayan eleştirel çalışmaların, Oyan ve Köymen eleştirilerinde görüldüğü gibi, Türkiye'de sınırlı karşılık bulduğunu da not etmek gerekir. Bu tür bir eleştiri tartışmanın seviyesini daha da yükseltebilirdi.

Türkiye'de iktisadi düşünce bazı istisnalar (*Kadro* dergisi, Asya tipi üretim tarzı tartışmaları, Murat Sertel'in iktisadi tasarım çalışmaları) dışında dışa bağımlıdır (Özveren, 2017). Yürüttüğümüz tartışma bağlamına da oturan Boratav'ın şu tespiti çarpıcıdır:

1960 sonrasında toplumsal bilimlerde sağlanan gelişmelerin önemli bir bölümü Batı yazınına yakından izleyen yeni bir kuşak tarafından gerçekleştirildi. Bu insanlar Türkiye toplumu üzerinde sağlam bir kuramsal kaynaktan hareket ederek özgün çözümler getiren İsmail Hüsrev, Şevket Süreyya, Doktor Hikmet gibi düşünürlerimizden, hatta 1940'lı yılların toplumsal bilimcilerinden habersiz

yetiştiler ve bu yüzden ülkelerine ait pek çok gerçeği sıfırdan başlayarak tartışmak ve yeniden keşfetmek zorunda kaldılar. Kuşaklar arasındaki bu kopukluğun nedenleri ayrıca incelenmelidir (Boratav, 1990: VII).

Yine de Amin bağlamında yaptığımız tartışma gösteriyor ki bu dışa bağımlılık 1970'ler ve 1980'lerin büyük iktisat tarihi başlıklarında göreli olarak zayıftır, hatta özgün tartışmalar doğurmuştur. Bu bağlamda makalelerine bolca atıfta bulunduğumuz *Toplum ve Bilim, Yapıt ve 11. Tez* ve hatta neredeyse *Journal of Peasant Studies* dergileri bu tartışmaların ev sahibi kadar lokomotifi olmuştur. 1990 sonrasında ise Marksist kuramdan beslenen iktisat tarihi tartışmaları (tarihin sonunun geldiği yanılısamasından olsa gerek) gündemden düşmüştür. Bunların Türkiye'de yürütüldüğü mecralar daha farklı alan ve konulardan beslenir hale gelmiştir, ama bu alan ve konular da ne büyük ne küçük tartışmaları beraberinde getirmiş, eleştirisiz ve kuramsal olarak dışa bağımlı bir ortam ortaya çıkmıştır. İşte böylesine bir ortamda Amin'in güncel çalışmalarının daha çok Türkçe'ye çevrilmesi söz konusudur. Amin, 1990'lar sonrası Türkiye'deki muhalif sosyal bilimler yazınını etkilemiştir ama bu etki eleştirel gelenekten, tartışma ortamı yaratmaktan ve özgün çalışmalara evrilmekten uzak olmuştur. Belki Boratav-Aydın tartışmasında ifade edilen "hem eleştirici, hem de 'kadir bilen' bilanço" zorunluluğunu hatırlatmak yerinde olacaktır:

Batıdaki kuramsal gelişmeleri birkaç adım geriden – ve haklı olarak – izlemeye çalışan aydınlarımız, sosyal bilimcilerimiz, hele ilerici iseler, ülkemizin fikir mirasının hem eleştirici, hem de "kadir bilen" bir bilançosunu yapmak zorundadırlar. Örneğin yirminci yüzyıl içinde bu mirasın –artık yaşamayanlardan bazılarını sayarsak – şevket Süreyya Aydemir, Hikmet Kıvılcımlı, Ahmet Hamdi Başar ve Doğan Avcioğlu'nun sadece Türkiye için değil, genel olarak da önemli ve özgün katkılarıyla zenginleştiğinin farkında olmayan Türk düşünürünün bu mirasa herhangi bir şeyler eklemesi çok güçtür. Kendi içinde bile iletişimi olmayan her kuşağın her şeyi yeni baştan keşfederek ülkenin kültür ve fikir birikimini zenginleştirmesi, daha doğrusu bu birikimin içinde yer alması olacak şey değildir" (Boratav, 1987a: 184-185).

Sonnotlar

¹ şevket Pamuk'la 27 Ekim 2018 tarihli görüşme.

² Bu alışma ilk olarak İktisat Tarihi alışmaları Grubu'nun Ege niversitesi'nde 27 Ekim 2018'deki toplantısında sunulmuştur. Tartışma ve önerilerle katkı koyan, aynı zamanda yayımı için teşvik eden tüm katılımcılara müteşekkirim. Aynı şekilde makaleyi okuyup yorum ve önerilerini benimle paylaşan Eyüp zveren ve Ali Onur Peker'e de ayrıca teşekkür ederim. Tabi ki makaledeki tüm hataların sorumluluğu bana aittir.

³ Amin'in bu kitapta yazdığı bölüm, "Kapitalizm ve Toprak Rantı", *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* kitabında da yer almaktadır (Amin, 1992).

⁴ Bu makale bağlamında Amin'in 1970'li yıllarda yayımlanmış klasikleşmiş çalışmalarının 1970'ler ve 1980'ler Türkiye'sine yansımalarına odaklanacağız, güncel gelişmeleri inceleyen 1980 sonrası çalışmaları ve bunların Türkiye'ye yansımaları makale konusu dışında kalmaktadır. Yine de 1970'lerde ortaya koyduğu azgelişmişlerin kapitalist dünya sisteminden kopmasına dair "huruç" (déconnexion/delinking) tezinin 2000'li yıllardaki yansımaları örneklandırmek için öne çıkan şu kapsamlı çalışmayı not düşelim: Somel C (2000). Bağımlılık Kuramı ve Güney Kore Deneyimi. İçinde: E A Tonak (der), *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 65-110.

⁵ Nail Satlıgan'ın doktora tezinde tartıştığı bölüm ilk ikisinin eleştirisi, üçüncüsünün ise olumlama üzerine kuruludur.

⁶ Frank'ın *Crisis in the World Economy* (1980), *Crisis: in the Third World* (1981) ve *Reflections on the World Economic Crisis* (1981) kitapları üzerine *Monthly Review*'de (1984-85 (35), 52-58) yayımlanan eleştiri yazısı çevirisidir. Yapıt dergisi aynı sayıda Frank'ın bu kitaplardan yola çıkarak yazdığı ("Global Crisis and Transformation", *Development and Change*, 1983, 14 (3), 323-346) bir makaleyi de çevirerek "Dünya Krizi ve Dönüşüm" başlığı ile yayımlamıştır.

⁷ Bu makale eleştirel ekonomi politik dünyasının 1980'lerde ne kadar birbirine yakın olduğunu göstermesi kadar kopukluğunu da göstermesi açısından ilginçtir, burada Raşit Kaya ve Galip Yalman tarafından Fransızcadan çevrilen makalenin bir başka İngilizce çevirisi 1987'de çıkmıştır, bkz. A Note on the Concept of Delinking. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10 (3) (Winter, 1987), 435-444. Maalesef makalenin Fransızca orijinaline dair bilgiye ulaşamadık.

⁸ Avrupamerkezcilik çalışması Amin'in üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar tartışmasının bir uzantısıdır. İlginçtir ki Türkiye'deki Avrupamerkezcilik tartışmaları bu tür bir iktisat tarihi yaklaşımından çok kültürel çalışmalar perspektifinden ilerlemiş, Edward Said'in Oryantalizm tartışması hakimiyetinde olmuştur. Bu konuda dikkatimi çeken Eyüp Özveren'e müteşekkirim.

⁹ Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan makaleler şöyledir:

Amin S (1987). İslam Radikalizminde Bir Ekonomi Politik Var Mı? *Mülkiye Dergisi*, 11 (86), 71-78.

Amin S (1991). Sosyalizmin Geleceği. *Mülkiye Dergisi*, 15 (131), 7-13.

Amin S (1991). Kapitalist Sistemde Gelir Dağılımı. *Mülkiye Dergisi*, 16 (147), 28-37.

Amin S (2001). Yirminci Yüzyılın Ekonomi Politikası. *Mülkiye Dergisi*, 25 (227), 199-222.

Amin S (2009). Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 89 – 97.

¹⁰ Türkiye’den katılımcıların sunduğu bildirimler şöyledir: Korkut Boratav, “Türkiye’de Kapitalizmin Gelişiminde Devletin Rolü” ve “İktisat Politikası Seçenekleri Üzerine Bazı Düşünceler”; Çağlar Keyder, “Türkiye’nin Sanayileşmesinde Politikalar ve Çatışmalar, 1965-1980” ve (I. Wallerstein ve G. Arrighi ile birlikte) “1918 Sonrasında Kuzey Akdeniz Ülkelerinde Devlet Yapıları ve Ekonominin Gelişimi”; Şevket Pamuk, “Uluslararası İşbölümü İçinde Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Bir Perspektif”; Yıldız Sertel, “Türkiye’de Bunalım ve Toplumsal Dönüşümler” (*Yapıt*, 1984 :93). Akat davetli olduğu halde toplantıya gelememiş ve bildiri sunamamıştır. Boratav, Pamuk ve Keyder’in bildirimleri daha sonra şu kitapta yayımlanmıştır: Boratav K, Keyder Ç, Pamuk Ş (1984). *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu*. İstanbul: Kaynak Yayınları. Toplantıda Samir Amin’in “Les conditions d’une autonomie de la Région méditerranéenne” başlıklı sunuşunun geliştirilmiş bir versiyonu Yachir F (1989). *The Mediterranean, Between Autonomy and Dependency*. United Nations University Press’de “Conditions for Autonomy in the Mediterranean Region” başlığıyla yayımlanmıştır.

¹¹ Özel sayının sonunda konu ile ilgili bibliyografya denemesi ODTÜ Ekonomi Bölümü 4. Sınıf öğrencisi R. Ayşegül Akın tarafından yapılmıştır, Marksist yazının yer almadığı 15 sayfalık bibliyografya Amin’in *Journal of Contemporary Asia* (1976, 6 (3), 309-313)’de çıkmış “After Nairobi”, Wallerstein’in *Monthly Review* (1974, 26 (1), 12-18)’de çıkmış “Trends in World Capitalism” makaleleri, Christopher Chase-Dunn’un *American Sociological Review* (1975 (40, 720-738)’de çıkmış “The Effects of International Economic Dependence on Development and Inequality: A cross-National Study”, Jacob Morris’in *Monthly Review* (1975 (27 (6))’da çıkmış “The Weird World of International Money” istisnalar olarak gözükmektedir.

¹² Wallerstein, Kasaba, Decdeli makalesi burada da “The Incorporation of the Ottoman Empire in the World Economy” başlığı ile yayımlanmıştır.

¹³ Birikim Dergisinin eski seri sayılarında geliştirilen eleştirel yaklaşımla birlikte Bill Warren ve Emmanuel’in önemli makalelerinin çevirileri de yayımlanmıştır, bkz. <http://www.birikimdergisi.com/70ler/1577/2>; <http://www.birikimdergisi.com/70ler/1593/18-19> (Son erişim tarihi, 21.12.2018).

¹⁴ Keyder, 1979’de yayımlanan *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* kitabının önsözünde ise kitabı yazarken en çok faydalandığı yazarları Wallerstein, Emmanuel, Palloix ve Amin olarak sıralamaktadır (Keyder, 1979, 7).

¹⁵ Brenner’in makalesi, 1977’de New Left Review’un 104. sayısında çıkmış olan “The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism” makalesinin yazarın onayıyla kısaltılmış çevirisidir.

¹⁶ Yazının güncel bir versiyonu için bkz., Savran S (2008). *Kod Adı: Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap, 251-269.

¹⁷ Savran'ın bu çalışması da yine *11. Tez* dergisinde eleştirilmiştir, bkz. Eralp A ve Yalman G (1986). Azgelişmişlik Kuramları ve Bir Yaklaşımın Eleştirisi. *11. Tez*, (4), 217-229.

¹⁸ “Haraççı üretim tarzı”, Amin’le yaygınlaşmış bir kavramdır ama ondan önce Jiro Hayakawa’nın 1930’lar ortasında Asya tipi ile haraççı üretim tarzını birbiriyle eş kullandığını [Wolf ER (1982). *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press, 402], İon Banu’nun da 1960’larda “Asya toplumsal formasyonu” kavramını “haraççı toplumsal formasyon” olarak nitelendirdiğini görüyoruz, bkz. Banu I (1967). La formation sociale ‘tributaire’. *Recherches internationales à la lumière du marxisme, Numéro spécial: Premières sociétés de classes et mode de production asiatique*, (57-58), 251-253.

¹⁹ Paris 8 Vincennes Üniversitesi’nde düzenlenen toplantıya katılıp Osmanlı ve Ortadoğu coğrafyasını tartışanlar Bistra Cvetkova, Stefan Yerasimos, Yıldız Sertel ve Nikki R. Keddie’dir. Toplantı kitabı da yayımlanmıştır: René Gallissot (der) (1981). *Structures et cultures précapitalistes: actes du colloque tenu à l’Université Paris VIII Vincennes*. Paris: Éditions Anthropos.

²⁰ Ahmet İnel tezin kitaplaşma sürecinde “ekonomizm ağırlıklı yorumların ayıklandığı”nı ifade etmektedir, bkz. İnel A (2003: 30). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul: İletişim Yayınları. Seyfettin Gürsel 1983 tarihli “Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm” makalesinde de haraççı üretim tarzı yaklaşımı yerini “merkezi bürokratik” terimine bırakmıştır, makale Amin’e hiçbir atf içermemektedir (Gürsel, 1983).

²¹ Wickham’a göre, feodal üretim tarzı haraççı üretim tarzı olmaksızın yaşayabilmesine rağmen, haraççı üretim tarzı feodal üretim tarzı olmadan yaşayamamaktadır (Wickham, 1985: 184).

²² Bu bölümde hem Amin hem de Vergopoulos’un (1977) *Köylü Sorunu ve Kapitalizm* kitabına atf vardır. Amin’in 2000’lerde “yeni köylü sorunu” başlığı altında köylülüğün çözüme eğilimini ve yoksullaşmayı vurguladığı makalesi ise Boratav tarafından eleştiri konusu olmuştur, bkz. Boratav K (2009). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 9-24; Amin S (2009). Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 89-90.

²³ Birçok çalışma arasında Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin 20. kuruluş yıldönümü vesilesiyle düzenlenen sempozyum bildirilerini içeren derleme kitap bu tezin sergilenmesi açısından öne çıkmaktadır, bkz. Pamuk ve Toprak (1988).

²⁴ İlk önce İngilizce yayımlanan makale için bkz. The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey. *Journal of Peasant Studies*, 1983, 10(2-3), 130-145.

²⁵ Türkçesi için bkz. Laclau E (1975). Latin Amerika’da Feodalizm ve Kapitalizm. Çev. E Tulpar, *Birikim*, (1), 16-29.

²⁶ Amin, *Eşitsiz Gelişime* kitabında Amerikan çevre formasyonları kısaca değerlendirirken, Laclau'nun latifundiaların feodal ve köleci karakter taşıdığı iddiasını reddederek, doğan kapitalizmin hizmetinde olduklarının, Frank'ın analizi doğrultusunda, altını çizmektedir, bkz. Amin (1973).

²⁷ Ayrıca bkz. Aydın Z (1987). Turkish Agrarian Debate: New Arguments and Old Scores. *New Perspectives on Turkey*, (1), 81-108.

²⁸ Aydın (1986a: 174)'e göre, köylüleri gizli proleter olarak nitelendiren Amin "bu sonuca Marx'tan esinlenen kapitalist ve Chayanov'dan esinlenen köylü üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramından kalkarak varmaktadır".

²⁹ İlginçtir ki, Aydın, 11. Tez'deki ikinci makalesinin sonunda yer alan "Az gelişmiş ülke kırsal yapısı nasıl irdelenmeli: klasik dönüşüm kuramlarına bir alternatif" başlıklı bölümde herhangi bir eleştiri getirmeden Amin'i özetlemekte, sonrasında olumlayarak Bernstein özetine geçmektedir (Aydın, 1986b: 207-211).

³⁰ Aydın'ın olumladığı Bernstein'in, Chayanov eleştirisi geliştirse de, küçük üreticiliği ön plana çıkararak tarımsal popülizmden kurtulamadığına dair bir eleştiri için bkz. Brass T (2011). Book review: Henry Bernstein *Class Dynamics of Agrarian Change*, Fernwood Publishing: Halifax NS, 2010; 142 pp.. *Capital & Class*, (35), 342-344.

³¹ Oysa Türkiye'de bu başlık altında özgün çalışmalar Kadro dergisinde 1930'larda yayımlanmıştır, özellikle İsmail Hüsrev Tökin'in *Türkiye Köy İktisadiyatı* çalışmasını Bağımlılık Okulu öncülü olarak nitelendirmek hiç de abartı olmayacaktır, bkz. Özveren E (1996). The Intellectual Legacy of the Kadro Movement in Retrospect. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23(4), 565–576; Özgür M E ve Kaya A Y (2018). The Kadro Journal on the Agrarian Question in Turkey in the 1930s. *Historia Agraria, Revista Agricultura e Historia Rural*, (76), 221-250.

Kaynakça

Akat A Ş (1977). Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlara: Asya Toplumları-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım. *Toplum ve Bilim*, (1), 34-48.

Amin S (1957). *Les effets structurels de l'intégration internationale des économies précapitalistes: une étude théorique du mécanisme qui a engendré les économies dites sous-développées*. (Basılmamış Doktora Tezi). Paris: Paris Sorbonne Üniversitesi.

Amin S (1970a). *L'accumulation à l'échelle mondiale: critique de la théorie du sous-développement*. Dakar, Paris: I.F.A.N. Éditions Anthropos.

Amin S (1970b). L'évolution des structures du financement du développement économique en Egypte de 1952 à 1967. İçinde: M A Cook (der), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, London, New York: Oxford U.P.

Amin S (1973). *Le Développement inégale: Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Amin S (1984). Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk. İçinde: S Amin vd. (der), *Genel Bunalımın Dinamikleri*. Çev. F Akar, İstanbul: Belge Yayınları.

Amin S (1992). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Amin S vd. (1982). *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press.

Amin S vd. (1990). *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System*. New York: Monthly Review Press.

Amin S ve Vergopoulos K (1974). *La question paysanne et le capitalisme*. Paris: Editions Anthropos-Idep.

Ateş T (1978). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt. *Toplum ve Bilim*, (4), 93-102.

Aydın Z (1986a). Kapitalizm Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I). *11. Tez*, (3), 126-156.

Aydın Z (1986b). Kapitalizm Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (II). *11. Tez*, (4), 171-216.

Aydın Z (1987). Boratav'a Yanıt – Tarım Sorunu. *11. Tez*, (5), 193-199.

Azikiwe A (24/09/2018). Theoretical Contributions of Samir Amin (1931-2018). <https://www.pambazuka.org/global-south/theoretical-contributions-samir-amin-1931-2018>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Balibar, E (1972). The Basic Concepts of Historical Materialism. İçinde: L Althusser ve E Balibar, *Reading Capital*, London: New LeftBook.

Başkaya F (1991). *Azgelişmişliğin Sürekliliği*. 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Başkaya F (19/08/2018a). 'Büyük İnsanlığın' kurtuluşuna adanmış, harika bir yaşam. <https://www.birgun.net/haber-detay/buyuk-insanligin-kurtulusuna-adanmis-harika-bir-yasam-227573.html>. Son erişim tarihi, 21/12/2018.

Başkaya F (13/08/2018b). "Ezilen halkların, sömürülen sınıfların organik aydını" artık yok. <http://ozguruniversite.org/2018/08/13/samir-amin-fikret-baskaya-ezilen-halklarin-somurulen-siniflarin-organik-aydini-artik-yok/>. Son erişim tarihi, 19/12/2018.

Berktaş H (1987). The Feudalism Debate: The Turkish End – Is 'Tax – vs. – Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference? *Journal of Peasant Studies*, 14 (3), 295-333.

Birikim (1975). Ernasto Laclau'nun Yazısı ve 'Geri Bıraktırlmış Ülke Sorunu'. *Birikim*, (1), 30-37.

Boratav K (1969). Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi. *Emek*, 14 Temmuz 1969, 8-9.

Boratav K (1970). Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine. *Proleter Devrimci Aydınlik, Sosyalist Dergi*, Ocak 1970, 177-217.

Boratav K (1972a). Türkiye’de Tarımın 1960’larda Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler. *SBF Dergisi*, 27(3), 771-814.

Boratav K (1972b). Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri. *SBF Dergisi*, 27(4), 227-246.

Boratav K (1980). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Boratav K (1987a). Eski Bir Tartışmanın Yansımaları Üzerine. *11. Tez*, (5), 182-192.

Boratav K (1987b). Birkaç Son Saptama. *11. Tez*, (5), 200-202.

Boratav K (1990). Sunuş. İçinde: İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, III-VII.

Boratav K (16/08/2018). Samir Amin. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/samir-amin-245582>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Brenner R (1986). Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith’çi Marxizmin Eleştirisi. *11. Tez*, (3), 10-27.

Chandrasekhar C (01/09/2018). Samir Amin (1931-2018), A Marxist from the Third World. <http://www.networkideas.org/news-analysis/2018/09/obituary-samir-amin-1931-2018/>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Economie: décès de Samir Amin, une des figures de l’altermondialisme en Afrique. <http://www.rfi.fr/afrique/20180813-economie-samir-amin-deces-altermondialisme-afrique-developpement>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Erdost M (1969a). Türkiye’de Feodalizmin Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (5), 345-368.

Erdost M (1969b). Doğu Anadolu’da Hayvancılığın Feodal Niteliği. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (8), 117-126.

Erdost M (1969c). Türkiye Tarımında Hakim Üretim İlişkisi Üzerine. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (13), 34-58.

Erdost M (1970). Yeni Oportünizmin Eleştirisi. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (19), 5-85.

Erdost M İ (1984). *Kapitalizm ve Tarım: Küçük Köylülüğün Yoksullaşmadığı Tezinin Eleştirisi*. İstanbul: Onur Yayınları.

Frank A G (1975). Azgelişmişliğin Gelişmesi. İçinde: A Aksoy (der.), *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Ghosh J (22/08/2018). Remembering Samir Amin, Who Dedicated Himself to Overcoming Capitalism. <http://www.networkideas.org/news-analysis/2018/09/obituary-samir-amin-1931-2018/>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Gülalp H (1979). *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Gülalp H (1986a). Bağımlılık ve Dünya Sistemi Teorileri: Frank ve Wallerstein'in Eleştirisi. *11. Tez*, (3), 28-48.

Gülalp H (1986b). Debate on Capitalism and Development: The Theories of Samir Amin and Bill Warren. *Capital & Class*, (10), 139-159.

Gülalp H (1987). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. 2. Baskı, Ankara: Yurt Yayınları.

Gülalp H (1991). *Nation-State Formation: A Study of the Turkish Revolution*. (Basılmamış Doktora Tezi). New York: SUNY Binghamton.

Güldağ H ve Ekinçi İ (2010). *Aydınlık Bir Adam, Korkut Boratav*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Gürsel S (1977). Tarihi Maddecilik ve Sorunları. *Toplum ve Bilim*, (2), 113-132.

Gürsel S (1979). *La transition d'une formation tributaire à une formation périphérique: l'exemple de l'Empire ottoman*. (Doktora Tezi). Paris: Paris 10 Üniversitesi.

Gürsel S (1983). Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm. *Yapıt*, (1), 19-35.

Gürsel S (1987). *L'Empire ottoman face au capitalisme*. Paris: L'Harmattan.

Haldon J (1991). The Ottoman state and the question of state autonomy: Comparative perspectives. *Journal of Peasant Studies*, 18(3-4), 18-108.

Haldon J (der) (2008). *A Social History of Byzantium*. Chichester, U.K. ; Malden, MA : Wiley-Blackwell.

Haldon J F (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Londra: Verso.

İslamoğlu H ve Keyder Ç (1977a). Agenda for Ottoman History. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1 (1), 31-55.

İnsel A (1984). Tanrı'nın Hikmetinden Sermayenin Hikmetine: Wallerstein Tarihi'nin Bir Eleştirisi. *Toplum ve Bilim*, (25/26), 133-148.

İslamoğlu H ve Keyder Ç (1977b). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri. *Toplum ve Bilim*, (1), 49-80.

Kaya A Y (2019). Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 355-386.

İslamoğlu-İnan H (der) (1987). *The Ottoman Empire and the World Economy*. Paris, Cambridge: MSH and Cambridge University Press.

Karaömerlioğlu A (2002). Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye çalışmaları. *Toplum ve Bilim*, (91), 81-99.

Keyder Ç (1976). The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. *Economy and Society*, 5(2), 178-196.

Keyder Ç (1979). *Emperyalizm, Az gelişmişlik ve Türkiye*. İstanbul: Birikim Yayınları

Keyder Ç (1983). The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey. *Journal of Peasant Studies*, 10 (2-3), 130-145

Keyder Ç (1985). Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekışmesi. *Yapıt*, (11), 89-105.

Keyder Ç (1993). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*. 2. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kozanoğlu H (19/08/2018). Samir Amin’in Üçüncü Alternatifi. <https://www.birgun.net/haber-detay/samir-amin-in-ucuncu-alternatifi-227572.html>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Köymen O (1988). Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp’in Tebliğlerine İlişkin Yorum. İçinde: Ş Pamuk ve Z Toprak (der), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara: Yurt Yayınları.

Kurmuş O (1974). *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*. İstanbul: Bilim Yayınları.

Laclau E (1971). Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review*, (67), 19-38.

Laclau E (1975). Latin Amerika’da Feodalizm ve Kapitalizm. Çev. E Tulpar, *Birikim*, (1), 16-29.

Monthly Review (01.10.2018). Remembering Samir Amin (1931-2018). https://monthlyreview.org/2018/10/01/mr-070-05-2018-09_0/. Son erişim tarihi, 20/12/2018.

Oyan O (1978). *Le Développement du capitalisme dans l’agriculture de Turquie*. (Basılmamış Doktora Tezi). Paris: Paris 1, Panthéon-Sorbonne Üniversitesi.

Oyan O (1988). Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine. *11. Tez*, (8), 280-301.

Oyan O (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı’dan Türkiye’ye*. İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan O (21/08/2018). Samir Amin ve Üretim Tarzı Tartışması. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/oguz-oyan/samir-amin-ve-uretim-tarzi-tartismasi-245817>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Özbek N (2002). Alternatif Tarih Tahayyülleri, Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı Türkiye Tarihi. *Toplum ve Bilim*, (98), 234-255.

Özgür M E ve Kaya A Y (2018). The Kadro Journal on the Agrarian Question in Turkey in the 1930s. *Historia Agraria, Revista Agricultura e Historia Rural*, (76), 221-250.

Özveren E (1996). The Intellectual Legacy of the Kadro Movement in Retrospect. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23(4), 565-576.

Özveren E (2017). İster İstemez Karşılaştırmalı ve Dışa Bağımlı İktisadi Düşünce Tarihimiz: Gözlemler ve Sorunlar. İçinde: M E Özgür, A Duman, A Y Kaya (der), *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 13-48.

Pamuk Ş (1985). Anadolu’da Küçük Köylülük Üzerine Tezler. *Yapıt*, (13), 102-110.

Pamuk Ş ve Toprak Z (der) (1988). *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. Ankara: Yurt Yayınları.

Pamuk Ş (1989). Üretim Tarzı ve Karşılaştırmalı Tarih. *11. Tez*, (9), 277-282.

Pamuk Ş (1993). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Pamuk Ş (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Patnaik P (14/08/2018). Samir Amin (1931-2018). <http://www.networkideas.org/news-analysis/2018/09/obituary-samir-amin-1931-2018/>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

RFI (2018). Economie: décès de Samir Amin, une des figures de l’altermondialisme en Afrique, (13/08/2018). <http://www.rfi.fr/afrique/20180813-economie-samir-amin-deces-altermondialisme-afrique-developpement>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Satlıgan N (2014). *Emek-değer Teorileri ve Dış Ticaret*. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran S (1986). Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme. *11. Tez*, (3), 49-72.

Savran S (20/08/2018). Samir Amin: bir Maoist’in trajedisi. <https://gercekgazetesi.net/teori-tarih/samir-amin-bir-maoistin-trajedisi>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Seddon D ve Margulies R (1984). The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate. *Journal of Peasant Studies*, 11(3), 28-59.

Sertel Y E (1985). *La Crise économique et la migration Turque (l’immigration Turque en France)*. (Doktora Tezi). Paris: Paris 8 Üniversitesi.

Setel Y (1987). *Nord-Sud, crise et immigration : le cas turc : étude du phénomène migratoire dans le contexte de la crise économique mondiale et les rapports Nord-Sud*. Paris: Publisud.

Kaya A Y (2019). Samir Amin’in Ardından Türkiye’de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 355-386.

Vergopoulos K (1977). *Le capitalisme difforme et la nouvelle question agraire : l'exemple de la Grèce moderne*. Paris: Maspero.

Vergopoulos K (1985). Balkan Ekonomisinde Kapitalizm ve Büyük Yunanistan'da Tarım Reformu (1917). *Yapıt*, (13), 84-97.

Walkenbach H ve K P Zeitinger (der) (1971). *Kapitalismus in den siebziger Jahren: Referate vom Kongreß in Tilburg im September 1970*. Frankfurt am Main: Europ. Verl.-Anst.

Wallerstein I (1980). The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research. İçinde: O Okyar ve H İnalçık (der), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri- Ankara, Temmuz 11-13, 1977*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Wallerstein I (19/08/2018). Samir Amin: Mücadelede Yoldaş. <https://www.birgun.net/haber-detay/samir-amin-mucadelede-yoldas-227567.html>. Son erişim tarihi, 19/12/2018.

Wickham C (1984). The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism. *Past & Present*, (103), 3-36.

Wickham C (1985). The Uniqueness of the East. *The Journal of Peasant Studies*, 12(2-3), 166-196.

Yapıt (1984). "Akdeniz Bölgesinde Alternatif Stratejiler" Kollokyumu Üzerine Notlar. *Yapıt*, (3), 92-94.